

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
Національна академія педагогічних наук України
Інститут вищої освіти

БОНДАРЧУК БОГДАН ГЕОРГІЙОВИЧ

УДК 130.2:378.4

**МОВОТВОРЧИСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН:
ІДЕЇ ФОРМАЛЬНОЇ ШКОЛИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА У
ДИСКУРСІ ФІЛОСОФІЇ МОВИ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2022

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі інтернаціоналізації вищої освіти Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України.

Науковий керівник - доктор філософських наук,
професор,
Бойченко Михайло Іванович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри теоретичної і
практичної філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських
наук, професор,
Ковтун Наталія Михайлівна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри філософії та
політології;

кандидат філософських наук,
Подолькіна Ольга Василівна,
відокремлений структурний підрозділ
«Бурштинський енергетичний фаховий
коледж Івано-Франківського
національного технічного університету
нафти і газу»,
заступник директора з навчальної
роботи.

Захист відбудеться 27 вересня 2022 року о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 27 серпня 2022 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16

А.О. Ярошенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена непересічним значенням формальної школи літературознавства, яка створює певну культурну парадигму і здійснює все більш відчутний вплив на суспільні зміни. На сьогодні, мовотворчість як чинник соціальних змін стає все більш відчутною, коли творення нових соціальних символів саме по собі вже нерідко спричиняє символічні революції і є невід'ємною складовою «оксамитових» соціальних, політичних, економічних революцій, у яких насильство все більше заміщується ненасильницькою зміною символів. Набуває актуальності й дослідження концепцій формальної школи літературознавства з точки зору її українського походження і контексту, що зумовлено високим ступенем крос-культурних соціальних впливів у глобалізованому суспільстві.

Суперечки про витоки формалізму протягом усієї історії його досліджень були дуже напруженими в усій критичній літературі, присвяченій вивченню історії формування російського формалізму і його філософських контекстів. Тут простежуються певні паралелі. На російський формалізм дивляться з точки зору європейської філософської думки, зокрема філософії психологізму та його подолання і сприймають російський формалізм як певне продовження загальноєвропейської дискусії у мистецтвознавстві. З іншого боку, наявна певна самотність російської формальної школи. З цих позицій вбачають у ній дещо унікальне, її розглядають як самостійне явище в російській культурі, що виникло з надр філософського, культурологічного, літературного розвитку інтелектуального простору. Все ж, формалізм має не меншою мірою і українське коріння, а його розвиток набув безумовно міжнародного характеру, вплинувши на формування і розвиток структуралізму, неомарксизму, певних напрямів у сучасній філософії мови.

Дослідження українського формалізму є важливим не лише для виявлення специфіки соціокультурного розвитку українського суспільства від початку ХХ ст. і до 30-х років, але й для розуміння чинників сучасних соціальних змін. Приклади літературно-мистецьких впливів на осмислення соціальної реальності та наслідки такого осмислення для різних соціальних практик є значущими і сьогодні, а у деяких випадках, як наприклад у сфері освіти – навіть набувають все більшої значимості.

Слід мати на увазі, що соціальне середовище формальної школи та академічний світ були, є і будуть тісно переплетеними. Очікувана наукова новизна має полягати у розгляді взаємовпливів процесу мовотворчості, становлення академічного світу і розгортання філософського потенціалу, що традиційно має високий соціальний статус у системі університетської освіти.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Заявлена у досліджуваній темі соціально-філософська проблематика функціонування і розвитку мови як соціального феномену тільки починає вивчатися сучасними українськими – такими як Т. Андрущенко, М. Бойченко, В. Єрмоленко, О. Йосипенко, В. Кебуладзе, Т. Лютий, М. Мінаков, О. Панич, С. Пролеєв, В. Рябченко, І. Степаненко, В. Терлецький та іншими. Окремо слід зазначити, що важливу

роль також відіграють філософсько-освітні дослідження окремих аспектів розвитку мови засобами освіти такими вітчизняними науковцями, як В. Луговий, С. Калашнікова, С. Курбатов та інші.

Серед прізвищ, які варто назвати і досліджувати, як класичних представників формальної школи – В. Шкловський, Ю. Тинянов, Б. Ейхенбаум, Р. Якобсон та інші. Вони залишили різномірну значну спадщину літературно-філософського доробку, над опрацюванням якого дослідники сперечаються й донині. Проте серед дослідників російського формалізму неможливо також оминати такі фігури, як В. В. Іванов, О. Ханзен-Льове, Я. Левченко, Ю. Светлікова та інші. На українських теренах ці питання стали актуальними завдяки студіям С. Матвієнко, О. Галета, В. Полянської та деяких інших дослідників.

Незавершеним залишається і розгляд формалізму з точки зору українських практик, адже український формалізм 1920-х рр. і досі залишається належним чином не вивченим, наслідком чого стає неадекватне сприйняття і оцінка здобутків вітчизняного літературознавства 1920-х рр., його місця у європейському літературознавчому просторі, а також художніх творів зазначеного періоду. Проблема українського формалізму останнім часом була актуалізована у дослідженнях Д. Горбачова, Т. Коваленко, С. Матвієнко, Я. Поліщука та інших: предметом вивчення були дискурсивна природа формалізму в Україні, концептуальні джерела вітчизняного літературознавства 1920-х рр. Водночас філософські засади формальної школи літературознавства, а особливо соціально-філософський аналіз її суспільних впливів так і не стали предметом спеціального дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційного дослідження пов'язаний з науковими темами відділу **інтернаціоналізації вищої освіти** Інституту вищої освіти НАПН України – 2012–2014 рр. «Феномен університету в контексті суспільства знань» (НДР 0112U002214) та 2015–2017 рр. «Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій» (НДР 0115U002179). Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України (протокол від 21 січня 2013 р. №1/8), уточнена Вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України (протокол від 25 листопада 2019 р., протокол № 11/5).

Метою дослідження постає виявлення значення процесу мовотворчості у здійсненні соціальних змін завдяки філософському переосмисленню і методологічному використанню напрацювань формальної школи літературознавства.

Завданнями дослідження є:

- виявити основний напрям реалізації соціальної ролі мовотворчості;
- з'ясувати філософську значущість застосування основних понять російської формальної школи у соціально-філософських дослідженнях;

- окреслити основні напрями впливу російської формальної школи на розвиток проблеми ролі мовотворчості у соціальних змінах у сучасній філософії;

- виявити взаємозв'язок розвитку мови та соціальної реальності;
- порівняти застосування різних ключових соціально-філософських понять для опису соціальних змін у теоріях мовотворчості;
- здійснити порівняльний аналіз філософських, митецько-літературних та спеціально-наукових впливів на російську формальну школу;
- надати оцінку ролі представників російської формальної школи у розвитку літературно-філософського простору;
- виявити концептуальну значущість використання основних термінів російської формальної школи для переосмислення завдань мовної освіти;
- уточнити філософські джерела та наслідки розробки української версії формального підходу у літературознавстві;
- розрізнити основні аспекти використання мови як чинника соціальних змін.

Об'єктом дослідження є дискурс мовотворчості у творах представників російської формальної школи.

Предметом дослідження виступає філософське осмислення і ре-актуалізація ролі мовотворчості як соціального чинника, здійснене представниками російської формальної школи.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є соціально-конструктивістський підхід до мовотворчості, який визначає роль мови як важливого засобу соціальних змін та джерела нових смислів для них. На цій основі було залучено сукупність філософських, загальнонаукових та спеціальних методів, застосованих з метою забезпечення об'єктивності, обґрунтованості, цілісності та достовірності наукових результатів. Зокрема, в роботі використано такі методи: історичної та раціональної реконструкції, прийоми філософської герменевтики, функціонального аналізу, семантичного аналізу. Історична реконструкція дала можливість виявлення повноти соціального, культурного та наукового контексту, який зумовив виникнення і розвиток ідей формальної школи літературознавства. Метод раціональної реконструкції дозволив інтегрувати у несуперечливу концепцію ідеї, розрізнені і розпорошені у працях різних представників формальної школи літературознавства. Прийоми філософської герменевтики сприяли глибшому розумінню самодостатності творів представників формальної школи літературознавства, а відповідно оцінити їх не стільки як продукт соціокультурного розвитку, скільки як його чинник. Функціональний аналіз надав чіткості аналізу зв'язків між окремими подіями у сфері інтелектуального та митецького розвитку та їхнім впливом на соціальні зміни. Семантичний аналіз сприяв точнішій верифікації окремих творчих проектів представників формальної школи літературознавства. Також у даному дослідженні для кращого входження у розуміння об'єкту і предмету дослідження було

використано елементи літературної критики, методик поетичної майстерності, а також здобутки історії психології та психологічних досліджень функціонування свідомості.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні ролі мовотворчості як невід’ємної складової радикальних соціальних змін. Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у таких положеннях:

Уперше:

– *обґрунтовано*, що мовотворчість є невід’ємним виявом розвитку мови як соціального феномену. Так, саме мовотворчість виступає інституалізованим засобом творення тих нових смислів, які уможливають соціальні зміни, виражають їхню сутність та закріплюють їхні результати у свідомості людей: мовотворчість є одним із ключових механізмів досягнення соціального визнання нових соціально значущих смислів;

– *здійснено* філософську реконцептуалізацію основних понять російської формальної школи під кутом зору їхньої соціально-конструктивістської значущості, передусім таких як «очуднення» та «деавтоматизація». Зокрема, виявлено основні обриси соціально-конструктивістського потенціалу застосування педагогічних прийомів стимулювання мовотворчості у сфері освіти та концептуальну значущість такого конструктивізму у здійсненні соціальних змін.

Набуло подальшого розвитку:

– *положення* щодо основних ознак тенденції до поступового поширення та залучення ідей мовотворчості російської формальної школи у інші філософські течії ХХ століття, передусім у структуралізм та неомарксизм – як результат їхньої взаємної полеміки щодо ролі мови та мовотворчості у здійсненні соціальних змін;

– *визначення* основних напрямів взаємного впливу розвитку мови та соціальних процесів у філософії неомарксизму та структуралізму. Зокрема, було проаналізовано впливи ідей російської формальної школи на становлення структуралістської концепції узгодженості способів організації соціального простору та мовних структур, а також неомарксистської концепції соціальної комунікації як джерела соціальних змін;

– *обґрунтування* взаємної залежності та взаємної обумовленості мови та соціальної комунікації, мовленнєвих дій та соціальних дій як проблематики, яка прояснює динаміку розвитку таких основних напрямів сучасного філософування, як аналітична філософія, неомарксизм, постструктуралізм;

– *розкриття* взаємопов’язаності соціальної проблематики літературно-філософських та психологічно-концептуальних джерел російської формальної школи, зокрема у темі критики концепцій образності мислення.

Уточнено:

– *потенціал філософської реактуалізації* осмислення таких основних термінів російської формальної школи як «домінанта», «якість, яка вносить диференціацію», «фон сприйняття», «відхилення від норми», «воскресіння слова», розрізнення «прийом/матеріал» під кутом зору соціальних змін, і

зокрема завдань освіти, передусім у аспекті розвитку мовної освіти і мовної культури;

– *українську специфіку формального підходу у літературознавстві, нерозривний зв'язок українського формалізму з авангардизмом і футуризмом, коли художнє мистецтво у своїй соціально-прагматичній спрямованості долає умовні кордони між літературою і образотворчим, декоративно-ужитковим мистецтвом, музикою та архітектурою;*

– *розрізнення формального та змістового у використанні мови як чинника соціальних змін. Передусім, завдяки філософському зверненню до завдань вищої освіти та її можливостей рефлексивного використання мови разом з потенціалом встановлення конвенційної згоди щодо співвідношення формального та змістового у мові на засадах критичного підходу та кваліфікованого дискурсу.*

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Використані в роботі підходи та одержані за їх допомогою дослідницькі результати розширюють теоретичну площину соціальної філософії, філософії освіти та інших суміжних гуманітарних наук щодо осмислення ролі мовотворчості у сучасному суспільстві. Матеріали дисертації можуть бути використані в процесі розробки програм нормативних та спеціальних дисциплін для студентів гуманітарних спеціальностей, а також у подальших наукових розвідках щодо змісту та напрямів реформування університетської освіти. Отримані результати можуть стати підґрунтям для практичного розроблення вітчизняними університетами власних освітніх стратегій як частини інновативного розвитку українського суспільства, а також сприяти дальшому становленню традиції рефлексії та артикуляції інтелектуальними спільнотами своєї ролі у суспільстві.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи, в якій висвітлено власні ідеї та розробки автора. Автореферат і чотири опубліковані наукові статті, в яких викладено основні положення дисертації, виконані автором самостійно, а у спільній публікації з М.І. Бойченком автором дисертації створено підрозділ, присвячений одивненню мови (с. 162-163 публікації).

Апробація результатів дослідження. Апробація роботи здійснювалася на методологічних семінарах та круглих столах Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України та на засіданнях відділу **інтернаціоналізації вищої освіти**. Основні теоретичні положення та практичні результати дисертаційного дослідження відображені у доповідях на низці конференцій: *міжнародного рівня* – «Дні науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (м. Київ, 2013–2014 рр.), IV науково-практичній конференції з міжнародною участю з екзистенційного аналізу та логотерапії «Персональне буття в психотерапії» (м. Львів, 2020), *всеукраїнського рівня* – «Філософія та доля нації» (м. Харків, 2014-2015 р.), «Філософських читаннях пам'яті

І. В. Бойченка» (м. Київ, 2013-2020 рр.), XXVII Науково-практичній конференції УСП «Між страхом і сенсом. Уроки пандемії. Психотерапія 2021-на межі реальності» (м. Львів, 2021) тощо.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено у 10 публікаціях, у тому числі 3 статтях у наукових фахових виданнях України у галузі філософських наук, 2 – у закордонних наукових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз.

Структура і обсяг дисертації відповідає меті дослідження та відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Робота складається із вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків та списку використаних джерел. Обсяг дисертаційного дослідження – 208 сторінок, основної частини роботи – 187 сторінок, списку використаних джерел – 21 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної тематики, визначено мету та задачі дослідження. Визначено та розкрито предмет, об'єкт і межі дослідження, висвітлено методи, використані в процесі роботи. Також розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію, публікації, структуру й обсяг роботи.

У **першому розділі «Методологічні засади соціально-філософського дослідження мовотворчості»** у підрозділі 1.1. **«Методологічні засади вивчення мовних феноменів: плюралізм підходів»** прояснено місце мови у її стосункові до соціокультурної сфери задля того, щоб прояснити статус мовотворчості. Для цього окреслено контури відповідей на такі ключові групи питань щодо мови у соціокультурному просторі: перша група має визначити «онтологічні координати» мовного як такого; друга група розкриває «режим доступу» до мовної сфери; третя група виявляє «зони впливу», за якими може фіксуватися взаємодія мовного і його соціокультурного довкілля. Тим самим водночас було визначено пріоритети вибору матеріалу дослідження, оскільки те значення, яке задано темою, послуговуючись термінологією Р. Барта, включає певну структуру, що просіює даності з метою подальшого формування знакової системи, системного наукового дослідження. Обрана нами методологія тим самим формує предмет нашого дослідження.

Онтологічні координати мають вказувати на теорію мови і літератури, яка би далі могла стати ґрунтом для тлумачення мовотворчості та її результатів. Безперечно структуралізм і російський формалізм складають ядро цього підходу. Одним із головних завдань нашого дослідження є виявлення евристичного потенціалу формального підходу, тому неможливо уникнути його порівняння з іншим, можна сказати, більш традиційним і розповсюдженим підходом, що робить ставку на змісті в мовній діяльності. Цей змістовий підхід представляють неомарксизм, герменевтика і філософія діалогу.

У підрозділі 1.2. **«Мова і мовотворчість у формальному підході: російській формалізм і французький структуралізм»** виявлено, що «природа» самої мови є відкритою, оскільки ми її знаходимо як абсолютного посередника, вона є ніби скрізь і ніде. У царині мови відсутня центрованість і характерна принципова периферійність, пластичність мови, уникання однозначності і контекстуальність. Мова живе не своєю кодифікацією, а постійними мовними інноваціями. Однак, це означає не позбавлення від форми, а постійну роботу з формою, постійні мовні метаморфози. Після лінгвістичного повороту можна спостерігати наділення мови пріоритетом у формуванні стосунків: онтологічних, пізнавальних, психічних, соціальних, історичних, політичних, антропологічних, моральних, естетичних, теологічних, літературних, мовленнєвих (у вузькому сенсі – стосунків повсякденного спілкування). Крім вказаної множини сфер з'являються нові, де мова починає диктувати свої умови. Серед особливо показових сфер такого просування слід назвати економічну (особливо з появою реклами) і освітню (у зв'язку з розповсюдженням демократичної форми освіти).

Виявлено суттєві відмінності формального підходу від структуралізму як по суті постформалізму. Перехід від формалізму до постформалізму супроводжується розширенням кола пізнавальних питань, що спочатку мали суто методичні і методологічні настанови, які належали теорії поезії і літератури, до філософських акцентів – теорії свідомості, історії, теорії мови і її онтологічного статусу у зв'язку зі стосунком до дійсності тощо.

У підрозділі 1.3. **«Евристичний потенціал формального підходу в дослідженні соціокультурних феноменів»** виявлено основні напрями розгортання мовотворчості як чинника соціальних змін.

У сфері історії та літератури відсутність у випадку формального підходу телеологічності як того, що організує простір мовної появи. Цілісність досягається за рахунок наративності, яка, у свою чергу, використовуючи сюжет, не підпорядковується зовнішній телеології, а може розгортати різні телеологічні сценарії. Наративність таким чином забезпечує нейтральність можливостей, аж до повної відсутності мети.

У вимірі соціального часу та соціальної структури формальний підхід виявляє, що час структури є просторовим у тому сенсі, що він допускає зворотність у стосунку «до» і «після», запобігаючи звуженню перспективи одnobічності руху у майбутнє чи минуле чи теперішнє через те, що ніщо не може залишатись поза процесом змін. Минуле, теперішнє і майбутнє знаходяться як рівнозначні серії в трансформаційному стосунку.

У сфері знаковості соціальної реальності формальний підхід здійснює (інтер)суб'єктивне подолання субстанційності. Для сприйняття сенсу мають бути наявні свідомості і тотожність смислу для кожної з них як умова зрозумілості. Це провокує на сприйняття мовних ефектів як особливого роду сутностей, схожих на ідеї Платона. Знак уникає цього, оскільки у його основі лежить відношення, що ґрунтується на відмінності. Не тотожність, а відмінність є визначальною для знаку, що в свою чергу відкидає концепт

центру чи ядра, пропонуючи натомість пов'язані з відсутністю концепти розриву чи зсуву. Знак в такий спосіб запобігає множенню сутностей, що може підважувати науковість результатів пізнання.

Визначено основні ознаки формальної школи у літературознавстві та ключові постаті цього напрямку з точки зору його філософської значущості.

У другому розділі **«Мовотворчість та соціотворення: взаємні детермінації»** визначено, що процеси мовотворчості нерозривно взаємопов'язані з процесами соціальної творчості. Невипадково розквіт формалізму як методу і літературного прийому відбувся в період революційних змін в українському та російському суспільствах початку ХХ століття, тоді як початок політичних репресій у кінці 20-х – на початку 30-х років у Радянському Союзі призвів до штучного згортання мовотворчості та призупинення розвитку формальної школи.

У підрозділі 2.1. **«Онтологізація мови/мовлення у теоріях мовної комунікації та «мовних ігор»»** виявлено обставини мовного повороту у філософії у першій половині ХХ століття. Проаналізовано значущість мовної ревізії філософських проблем Л. Вітгенштайном. Виявлено спільне і відмінне у концептах «мовна гра» та «мовотворчість». Зазначено важливу роль аналітичної філософії у рефлексії мови і мовлення, однак виявлено їх хибну спрямованість до обмеження мовотворчості. Проаналізовано спільне і відмінне аналітичної філософії та позитивізму з формальною школою літературознавства.

У підрозділі 2.2. **«Неомарксизм як опонент формальної школи: комунікативність мови та розуму у просторах історії і соціуму»** визначено вплив ідей мовотворчості на перехід від догматичного марксизму до неомарксизму, на піднесення ролі соціальної комунікації як виробництва суспільного життя. Виявлено значущість мовотворчості як чинника подолання відчуження, елемента критики ідеологій і складової загальної соціальної емансипації особистості. Проаналізовано спільне і відмінне філософії неомарксизму з формальною школою літературознавства.

У підрозділі 2.3. **«Символізація мовленнєвої діяльності як шлях подолання суб'єкт-об'єктної моделі мови»** виявлено, що з точки зору герменевтики дійсним суб'єктом мовотворчості є сама мова, тоді як осмислення мовних форм як символічних дає можливість взагалі уникати акцентуації на схемі «суб'єкт-об'єкт». Від філософії символічних форм Е. Касіра і до філософії несвідомого і фантазмів Ж. Лакана простежено самодостатність символічних систем, домінування внутрішньої логіки їхнього саморозгортання над прагненням суб'єкта об'єктивувати та інструменталізувати їх, зробити чимось «підручним» і керованим. Виявлено, що символічні форми проявляють своєрідну «хитрість розуму», який використовує суб'єктів як свій медіум якраз тоді, коли вони вважають, що опанували цими формами. Проаналізовано спільне і відмінне філософії символічних форм з формальною школою літературознавства.

У підрозділі 2.4. **«Переосмислення здобутків російської формальної школи у французькому структуралізмі та постструктуралізмі»** здійснено переосмислення потенціалу і меж розгортання структуралізму і постструктуралізму як філософії мови. На прикладі аналізу філософії Ю. Кристєвої виявлено межі застосування метамови і інтертексту, які не стільки виявлюють власну форму мови, скільки намагаються підпорядкувати її позамовній логіці, внести у мову дещо немовне. Піддано критиці спроби Кристєвої викоринити формалізм через звернення до суб'єкта як творця смислів. Виявлено також значущість альтернативного структуралізму підходу К. Касторіадіса, який йде набагато далі формалістів і чітко вказує не лише на простір мовної творчості, але й на можливість перетворення соціального простору за допомогою мови. Для цього він з'ясовує залежність соціальних інститутів від символічного світу, який створює мова, а вже символічно навантажені смислами інститути стають інструментом соціальних змін.

У підрозділі 2.5. **«Літературні експерименти та суспільна значущість мовлення»** проаналізовано переваги і недоліки постмодерного підходу до мови і мовлення. З одного боку, постмодерн відкриває широкі можливості для розвитку і розгортання ідей формалізму – завдяки стиранню більшою мірою штучних кордонів між філософією і концептуальною літературою. З іншого боку, постмодерн знецінює мовні і літературні експерименти, редукуючи їх лише до стилізацій, симуляцій, деконструкцій реальності, тоді як мовотворчість претендує не на викриття соціальної реальності, а на її творення. Формалізм підпорядковує літературну і філософську критику завданням художньої і соціальної творчості, тоді як постмодернізм не висуває жодних позитивних соціальних претензій, окрім невпинної релятивізації, децентрації і розщеплення смислів.

У третьому розділі **«Філософський потенціал концептуалізації соціальної ролі мовотворчості у формальній школі»** виявлено основні напрями суспільного здійснення мовотворчості у зв'язку з різними версіями її концептуалізації згідно ідей формальної школи літературознавства.

У підрозділі 3.1. **«Ідейні контексти появи формальної школи в літературознавстві»** проаналізовано вихідні обставини виникнення формалізму як концептуальної позиції, окреслено теоретичні та практичні аспекти його розгортання. Визначено українське коріння багатьох ідей формалізму як художнього прийому – від української барокової літератури, через творчість Т. Шевченка та українських письменників другої половини ХІХ – початку ХХ століття, і до творів поетів, художників і драматургів українського авангарду. Простежено полеміку формалістів з школою О. Потебні та психологізмом. Уточнено деякі основні терміни, властиві формальній школі, таких як «домінанта», «якість, яка вносить диференціацію», «фон сприйняття», «відхилення від норми», «воскресіння слова», розрізнення «прийом/матеріал».

У підрозділі 3.2. **«Основні підходи до соціальної проблематизації мови і мовлення у формальній школі»** виявлено властиві формалізму

концептуалізації місії мовотворчості у соціальних змінах. Виявлено відмінність формалізму від антипсихологізму, доведено, що методологія формалізму якраз і полягає у досягненні нерозривної єдності теорії і практики, у повному зануренні творця-поета як теоретика у стихію мови. Простежено досягнуті і втрачені успіхи формальної школи літературознавства у змінах мови і мовлення, а також деякі соціальні наслідки таких успіхів.

У підрозділі 3.3. «Роль освіти у ініціюванні та суспільному поширенні мовотворчості та її здобутків» окреслено далеко не повною мірою задіяний у практику освітній потенціал формальної школи літературознавства. Виявлено роль художніх перекладів, вивчення іноземних мов для осягнення мови під кутом зору формалізму та розвитку здатностей мовотворчості. Проаналізовано психотерапевтичний потенціал мовотворчості та мовленнєві резерви розвитку власної ідентичності особистістю. Зазначено можливі перспективи використання методологічного потенціалу та практичного досвіду формалізму для розвитку сфери освіти як освіти творчої, вільної і суспільно-конструктивно налаштованої особистості.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дисертаційного дослідження завдяки філософському переосмисленню і методологічному використанню напрацювань формальної школи літературознавства було виявлено сутнісну, інституційну значущість процесу мовотворчості у здійсненні соціальних змін.

1. Мовотворчість як внутрішньомовна (вербальна) трансформація обов'язково має свій відповідник у позамовних (невербальних) сферах – передусім як творчі і трансформаційні процеси соціального довкілля мови, яке зазнає її впливів. Неминучість таких впливів випливає з того, що сама соціокультурна царина має трансформаційну природу, а сфера мови з її пріоритетним становищем вислизання означника, аж до його відсутності, завдяки знаковій природі, робить явним, тобто зрозумілим, те, що саме по собі значенню не належить, має екстралінгвальну природу. Отже, якщо в мові відбувається трансформація (мовотворчість), то це постає як симптомом прихованої події, яка сталася в іншій, позамовній сфері, і водночас виявляється умовою цієї події (її чинником), оскільки без мовної трансформації немає доступу до цієї події, доступу, який може бути здобутий лише через певне значення. Будь-яка поява нових слів у мові, нових висловів або навіть мовних запозичень не є випадковим, не є просто справою смаку, адже вказує на мовотворчій зсув, що відкриває шлях для досліджень соціальних трансформацій. І саме у цій процедурі відкривання по-новому соціуму і полягає значення мовотворчості як чинника соціальних змін.

2. Соціально-філософська значущість основних понять російської формальної школи («форма», «одивнення», «формальний метод» тощо) полягає у концептуальній цілісності їхньої теоретичної основи, яка орієнтує на надання пріоритетного значення змін у мовно-символічному просторі для

здійснення соціальних змін. Попри деклароване дистанціювання від філософії, саме завдяки такому дистанціюванню у радянські часи представникам формальної школи вдалося уникнути ідеологізації своєї концепції, зберігши основні її філософські інтенції. Мова постає як *соціальний інститут, який отримує у творах представників російської формальної школи значно ширші соціальні функції, аніж надаються мові зазвичай – функції інституційного творення*. Водночас, попри акцентування на формальній стороні мови, увага тут зосереджена не на фіксації, а на зміні мовних форм, тому саме як символічна система мова в російській формальній школі виявляється значно більш пластичною і мінливою.

3. Основними напрямками впливу російської формальної школи на розвиток проблеми ролі мовотворчості у соціальних змінах у сучасній філософії є: структуралізм і постструктуралізм, семіотичні та семіологічні дослідження, філософія мови, філософія неомарксизму (через полеміку з ним) тощо. Формальна школа привернула увагу до мови як символічної системи – автономної, самобутньої і такої, що постійно трансформується. Збереження значень як змістів у мові можливе лише завдяки постійному уточненню її форми, формотворенню як рушій мовотворення. Мова не лише і не стільки відображає суспільні зміни, скільки ініціює і провокує їх. Ці ідеї отримали розмаїту інтерпретацію і віддалені відголоски. Одним із найбільш знакових впливів була інтерпретація соціальної революції як передусім символічної революції, що отримало своє втілення передусім у подіях революції молоді у Франції у 1968 році.

4. Звернення до теоретичної спадщини російської формальної школи не вичерпує усі можливі варіанти філософської концептуалізації взаємозв'язку розвитку мови та змін соціальної реальності. У соціальній філософії наявні концепції, які більшою мірою підпорядковують зміни у мові соціальним змінам (наприклад, марксизм), або ж навпаки – більшою мірою автономізують мову як соціальну структуру, власне редукують соціальні зміни до змін символічних структур (передусім, структуралізм і постструктуралізм). У самій філософії мови також самі зміни не завжди розуміють як зміну мовної форми, а наприклад, як зміну внутрішнього образу (наприклад, школа Олександра Потебні) або як більш точну артикуляцію термінів (аналітична філософія мови). Однак, саме вплив змін мовної форми на соціальні зміни постає як найбільш виразний і прямий, радикальний і революційний. Це має як свої переваги, так і свої недоліки.

5. Було здійснено окремі знакові філософські порівняння щодо застосування різних ключових соціально-філософських понять для опису у теоріях мовотворчості певних соціальних змін. Внесок формальної школи літературознавства полягає у тому, що такі зміни були проаналізовані як позбавлені ідеологічного гніту і навантаження. До сучасних таких змін можна віднести вживання фемінітивів: зміна форми називання і звертання не лише відображає певні зрушення соціальних інститутів у напрямі встановлення соціальної справедливості у гендерній царині, але й відчутно впливає на

прискорення цього процесу. Також повсюдне запровадження обов'язковості публічного вжитку української мови як державної виглядає як формальна вимога, яка, втім, має цілком змістові суспільні наслідки.

6. В результаті здійсненого аналізу літературно-філософських та науково-психологічних впливів на російську формальну школи було виявлено як прямі впливи з боку німецької та американської психології, так і полеміку представників російського формалізму з психологізмом, зі школою Олександра Потебні як чинник розвитку особливого шляху концептуалізації мови і мовлення у формальній школі літературознавства.

7. Надано критичну оцінку ролі представників російської формальної школи у літературно-філософському просторі: попри наявність значної концептуальної новизни, зокрема у розрізі значущості мовотворчості для соціальних змін, не було досягнуто завершеного філософського обґрунтування літературознавчої концепції і літературно-поетичних пошуків представників російського формалізму. Крім того, досі незаслужено мало дослідженим і концептуально майже не оціненим залишається вплив представників українського формалізму, який внаслідок політичних репресій так і не здобув належного інституційного розгортання. У дисертації акцентовано значущість досягнень української формальної школи та наголошено перспективи застосування і розвитку цих досягнень для удосконалення соціальних, і зокрема освітніх практик.

8. Було виявлено значущість основних підходів російської формальної школи для переосмислення завдань мовної освіти. Передусім, варто переосмислити значущість самого формального підходу в освіті і виявити не лише його недоліки, а й не реалізовані досі його можливості. Прийняття української як базової мови викладання є формальною вимогою, яка має численні соціальні наслідки змістового характеру – від закладання основ громадянського виховання і до створення спільного українського життєвіття. Більш глибоке опанування англійською як складова сучасної вищої освіти також постає не просто як формальна вимога і складова сучасної вищої освітньої і науково-освітньої кваліфікації, але і як створення реальної можливості для кожного, хто отримує вищу освіту, успішно включитися у міжнародну наукову і професійну комунікацію.

9. Виявлено власне українське барокове коріння формального підходу у художній творчості. Також зазначено елементи мовотворчості у поезії Тараса Шевченка та інших українських поетів XIX століття. Виявлено взаємовпливи авангардизму і футуризму, з одного боку, та формальних пошуків у поезії, властиві українській художній сфері початку XX століття. Проаналізовано мотиви формалізму та елементи мовотворчості в українській візуальній поезії, у творах українських поетів-неокласиків та інших напрямках української літератури XX – початку XXI століття.

10. Здійснено розрізнення основних аспектів використання мови як чинника соціальних змін. Мова постає як ціннісний, функціонально-комунікативний, інституційний, організаційно-інтеграційний, символічно-

системний та структурно-ідентифікаційний чинник соціальних змін: сприяє закладанню ціннісної основи світогляду особистості; уможливує успішне функціонування особистості як учасника суспільної комунікації; виступає як інституційна основа порозуміння між носіями мови; організовує і згуртовує людей для виконання суспільно і особистісно значущих завдань; виступає як природна символічна система, на основі якої виникають і розвиваються інші символічні системи; структурує суспільні відносини і сприяє належному набуттю соціальної ідентичності та особистісної само ідентифікації усіма членами суспільства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Бондарчук Б.Г. Методологічні засади вивчення мовних феноменів: плюралізм підходів // Гілея. Науковий вісник. Вип. 115 (12). К.: Видавництво «Гілея». 2016. С. 271-276.

2. Бондарчук Б.Г. Мова і мовотворчість у російській формальній школі літературознавства (філософське осмислення) // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2016. Вип. 47 (2). С. 211-222.

3. Бойченко М.І., Бондарчук Б.Г. Мовотворчість і одивнення мови: не друзі, але і не вороги перекладача // Філософія освіти. 2020. Том. 26 (2). С. 155-167.

Статті у зарубіжних та вітчизняних фахових виданнях, включених до наукометричних баз

4. Бондарчук Б.Г. Критика ідей російської формальної школи: межі прийнятності // *Evropský filozofický a historický diskurz*, 2019, 5 (1). С. 117-122.

5. Бондарчук Б. Проблематизація мови і мовлення у формальній школі літературознавства // *German International Journal of Modern Science*. 2021. № 4(2). Р. 72-75.

Матеріали і тези наукових конференцій:

6. Бондарчук Б.Г. Філософські виміри формальної школи // "Дні науки філософського факультету – 2014", Міжн. наук. конф. (2014 ; Київ). Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2014", 15–16 квіт. 2014 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. Ч. 5. С. 15-17.

7. Бондарчук Б.Г. Соціально-онтологічні координати мови: досвід філософського переосмислення здобутків російської формальної школи // "Дні науки філософського факультету – 2017", Міжн. наук. конф. (2017 ; Київ). Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2017", 25-26 квіт. 2017 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2017. Ч. 2. С. 72-74.

8. Бондарчук Б.Г. Переваги і недоліки застосування формального підходу на прикладі мовної сфери вищої освіти України // Категорії. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2020. Людина. Історія. Категорії» (23 жовт. 2020 р.): [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. Київ : Знання України, 2020. С. 37-38.

9. Бондарчук Б.Г. Мовотворчість та соціотворення: взаємні детермінації (український авангард початку ХХ століття) // Категорії. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2021. Людина. Історія. Незалежність» (22 жовт. 2021 р.): [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. Київ : Знання України, 2021. С. 51-52.

Інші публікації:

10. Бондарчук Б. Зберегти себе, або митецькі практики у часи пандемії // Матеріали ХХVII Науково-практичної конференції УСП “Між страхом і сенсом. Уроки пандемії. Психотерапія 2021- на межі реальності” 5-6 червня 2021 р., м. Львів. С. 11.

Бондарчук Б. Г. Мовотворчість як чинник соціальних змін: ідеї формальної школи літературознавства у дискурсі філософії мови. – Рукопис, 208.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Інститут вищої освіти НАПН України, Київ, 2021; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2021.

Обґрунтовано роль мовотворчості як невід’ємної складової радикальних соціальних змін. Надано концептуальну основу положенню, що мовотворчість є невід’ємним виявом розвитку мови як соціального феномену. Мовотворчість виступає інституалізованим засобом творення тих нових смислів, які уможливають соціальні зміни, виражають їхню сутність та закріплюють їхні результати у свідомості людей: мовотворчість є одним із ключових механізмів досягнення соціального визнання нових соціально значущих смислів. Здійснено філософську реконцептуалізацію основних понять російської формальної школи літературознавства під кутом зору їхньої соціально-конструктивістської значущості, передусім таких як «очуднення» та «деавтоматизація». Зокрема, виявлено основні обриси соціально-конструктивістського потенціалу застосування педагогічних прийомів стимулювання мовотворчості у сфері освіти.

Розкрито взаємопов’язаність літературно-філософських та психологічно-концептуальних витоків російської формальної школи, зокрема у темі критики концепцій образності мислення. Уточнено українську специфіку формального підходу у літературознавстві, нерозривний зв’язок українського формалізму з авангардизмом і футуризмом, коли художнє мистецтво долає штучні кордони між літературою і образотворчим, декоративно-ужитковим мистецтвом, музикою та архітектурою.

Уточнено розрізнення формального та змістового у використанні мови як чинника соціальних змін – завдяки філософському зверненню до завдань вищої освіти та її можливостей рефлексивного використання мови разом з потенціалом встановлення конвенційної згоди щодо співвідношення формального та змістового у мові на засадах критичного підходу та кваліфікованого дискурсу.

Ключові слова: мовотворчість, формальна школа літературознавства, соціальні зміни, формальний підхід, формалізм як метод, філософія мови.

Bohdan Bondarchuk. Language creation as a factor of social change: ideas of the formal school of literary criticism in the discourse of philosophy of language. – Manuscript, 208.

Thesis for a candidate degree in Philosophy (Doctor of Philosophy) with a specialty 09.00.03 “social philosophy and philosophy of history” at the Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021; National Drahomanov Pedagogical University, Kyiv, 2021.

The role of language creation as an integral part of radical social change is substantiated. The conceptual basis is given to the position that language creation is an integral manifestation of language development as a social phenomenon. Linguistics is an institutionalized means of creating those new meanings that enable social change, express their essence and enshrine their results in people's minds: linguistics is one of the key mechanisms for achieving social recognition of new socially significant meanings. The philosophical reconceptualization of the basic concepts of the Russian formal school of literary criticism has been carried out from the point of view of their social-constructivist significance, first of all, such as "alienation" and "deautomatization." In particular, the main outlines of the social-constructivist potential of the application of pedagogical methods of stimulating language creation in the field of education are revealed.

The position regarding the main signs of a tendency towards the gradual spread and attraction of the ideas of language creation of the Russian formal school to other philosophical movements of the twentieth century, primarily to structuralism and neo-Marxism, was further developed as a result of their mutual polemics about the role of language and language creation in the implementation of social changes. New aspects are identified in identifying the main directions of mutual influence of the development of language and social processes in the philosophy of neo-Marxism and structuralism. In particular, the influence of the ideas of the Russian formal school on the formation of the structuralist concept of coherence in the ways of organizing social space and language structures, as well as the neo-Marxist concept of social communication as a source of social change, was analyzed.

Additional arguments are provided regarding the mutual dependence and mutual conditioning of language and social communication, speech actions and social actions as the initial problematics of such main areas of modern philosophizing as analytical philosophy, neo-Marxism, post-structuralism.

The interconnectedness of the literary-philosophical and psychological-conceptual origins of the Russian formal school is revealed, in particular in the topic of criticism of the concepts of imagery of thinking. The Ukrainian specificity of the formal approach in literary studies, the inseparable connection of Ukrainian formalism with avant-garde and futurism, when art overcomes artificial borders between literature and fine, decorative and applied arts, music and architecture, is specified.

The distinction between formal and semantic use of language as a factor of social change is clarified – due to the philosophical appeal to the tasks of higher education and its possibilities of reflexive use of language together with the potential to establish conventional agreement on the ratio of formal and semantic language based on critical approach and qualified discourse.

Key words: language creation, formal school of literary criticism, social changes, formal approach, formalism as a method, philosophy of language.